

УДК 340.096:340.14:342.57:342.7

<https://doi.org/10.34142/23121661.2019.30.01>

orcid.org/0000-0002-7061-1996

© Процевський В. О., 2019

orcid.org/0000-0002-0837-3253

© Горбань В. І., 2019

В. О. Процевський, В. І. Горбань

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ, НАРОДУ І НАЦІЙ В УКРАЇНІ

V. Protsevskiy, V. Gorban

LEGAL REGULATION OF HUMAN RIGHTS, RIGHTS OF THE PEOPLE AND RIGHTS OF THE NATION IN UKRAINE

Анотація. Мета дослідження – пошук шляхів подолання етатистської правової традиції правового регулювання прав людини у їх співвідношенні з правами націй та народу. Аргументується альтернатива, основана на діалектиці одиничного (людина), особливого (нація), загального (народ) з визначальною роллю народу щодо права, яке включає до свого змісту не тільки законодавство, але й норми моралі, звичаїв, традицій, договорів. Обґрунтовується ключове значення ліквідації бідності людей і створення в складі народу більшості середнього класу для досягнення головної мети правового регулювання прав людини, націй і народу – забезпечення їх свободи.

Ключові слова: правове регулювання, етатизм, антропоцентризм, права людини, нації, народу.

Аннотация. Цель исследования – поиск путей преодоления этатистской правовой традиции правового регулирования прав человека в их соотношении с правами наций и народа. Аргументируется альтернатива, основанная на диалектике единичного (человек), особенного (нация) и всеобщего (народ) с определяющей ролью народа относительно права, включающего в свое содержание не только законодательство, но и нормы морали, обычаев, традиций, договоров. Обосновывается ключевое значение ликвидации бедности людей и создания в составе народа большинства среднего класса для достижения главной цели правового регулирования прав человека, наций и народа – их свободы.

Ключевые слова: правовое регулирование, этатизм, антропоцентризм, права человека, наций, народа.

Abstract. The purpose of the study is to find ways of overcoming the etatistic legal tradition of regulating human rights in Ukraine in relation to the rights of the nation and the people. The contradictions between the articles of the Constitution of Ukraine on a person and his rights with his articles on restriction of human rights are revealed; between articles about the Ukrainian people and articles about the nation and national interests. The causal relationship between the positivist understanding of law as established and regulated by the state and the practice of legal

regulation of human rights, the nation and the people as subjective objects, and not the natural subjects of civil society and the state - theirs, is investigated. servant. Alternative legal regulation based on the dialectic of the individual (person), special (nation), general (people) with the defining role of the people in the law, which includes not only legislation, but also norms of morality, customs, traditions, treaties, is argued. The ideological extremes of legal regulation are criticized: the hypertrophy of anthropocentrism and the sovereignty of the people. The key importance of the elimination of poverty of the people and the creation of a majority of middle-class middle-class majority for the achievement of the main goal of legal regulation of human rights, nation and people – to ensure their freedom is substantiated. As a result of the study, conclusions are drawn: on the advisability of adopting an official legal doctrine in Ukraine on the basis of modern European law of understanding as a source of law; on scientific development of subjects of non-state legal regulation; on amendments to the Constitution of Ukraine regarding the relation between the concepts of nations and peoples and the possibility of limiting a person not in rights, but in their implementation; on the criteria for the equitable legal regulation of mutual human rights, the nation and the people: its fullest endorsement by the majority of these entities as equal in their rights on the basis of the widest consensus between them throughout Ukraine and its individual regions and a steady tendency to increase the middle class in composition people.

Key words: legal regulation, etatism, anthropocentrism, human rights, people, nations.

Постановка проблеми. Зміна парадигми цивілізаційного розвитку України на рубежі ХХ–ХХІ століть з державоцентризму (етатизму) на людиноцентризм (антропоцентризм) визначила завдання реформування державно-правової системи: захист *прав людини* як найбільшої соціальної цінності в демократичному суспільстві, в якому *всі підкоряються праву*. Взаємозв'язок прав людини з демократією і верховенством права закріплено в Загальній декларації прав людини ООН 1949 року і ст. 3 Статуту Ради Європи, які, зі вступом України до Ради Європи в 1995 році, стали частиною національного законодавства відповідно до ст. 9 Конституції України [1–3].

Однак здійснення реформи набуло затяжного характеру. Насамперед тому, що за своєю *свідомо-вольовою природою* право реформується в *боротьбі прихильників і противників реформи*. Свідомість юристів формується в системі загальної середньої і вищої *юридичної освіти* та в *науці теорії права і держави*. Досі не реформована на нових принципах система юридичної освіти в Україні є одним із результатів боротьби реформаторів і контрреформаторів[4]. У науці ж теорії права, яка вивчається як навчальна дисципліна у вищій юридичній освіті, українські дослідники досі констатують відсутність єдності позицій фахівців у розумінні поняття і сутнісних ознак правового регулювання [5, с. 8]. Тобто, правовим регулюванням суспільних відносин на європейських цінностях займаються *нові кадри юристів*, вивчені і виховані за *старими стандартами освіти* й без науково обґрунтованих критеріїв принципової відмінності етатистського правового регулювання від антропоцентристського!

Наслідком суперечностей старого й нового підходів до правового регулювання прав людини, народу і націй в юридичній освіті і науці є така ж суперечлива юридична практика. В Конституції України (далі – КУ) *теза* про

людину та її права на життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку як *найвищу соціальну цінність*, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави і є її головним обов'язком, викладена в ст. 3 розділу КУ. II розділ КУ конкретизує перелік прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. При цьому в ст. 22 КУ спеціально зазначається, що перелік закріплених у розділі прав і свобод не є вичерпним, а звуження змісту та обсягу існуючих – не допускається при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів [1].

Водночас у II розділі КУ викладена *антитеза* до відзначеної тези: ряд статей з посиланням на *інтереси національної безпеки* передбачають *визначені законом випадки обмежень у правах*: ст. 32, ст. 34, ст. 36, ст. 39, ст. 44 [1].

Але, *по-перше*, статті КУ про обмеження людини в її правах суперечать ст. 29 Загальної декларації прав людини ООН, яка передбачає можливість обмеження людини законом не *в правах*, а у здійсненні своїх прав і свобод. *Природні права людини за визначенням* не мають кимось обмежуватися. Обмеження ж у здійсненні прав Декларація допускає *виключно* з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [2]. У наведеному *виключному* переліку можливих обмежень людини у здійсненні своїх прав *відсутні інтереси національної безпеки*.

По-друге, що є нація, інтересами безпеки якої законом можуть визначатися випадки обмежень людини у її правах? Ст. 5 КУ визначає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади *Український народ*, до якого, за визначенням Преамбули КУ, відносяться *громадяни України всіх національностей*. Право ж на самовизначення здійснювалося *українською нацією разом з усім Українським народом* [1]. У зазначеному контексті на колізію між окремими нормами КУ вказував Ю. Барабаш, зокрема: між частиною першою ст. 13 і статтею 14 щодо права власності на землю: *власник – Український народ* і, водночас, основне *національне багатство*; також, ст. 18 КУ визначає спрямованість зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення її *національних інтересів і безпеки*, тоді як носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є *народ* [6, с. 74]. В. Горбань вказував на поглиблення колізій в і так суперечливій юридичній практиці внаслідок уведення Президентом України П. Порошенком у своєму щорічному посланні до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» категорії «*українська політична нація*» в контексті її сучасного формування і консолідації на засадах громадянського патріотизму. Така категорія не передбачена в КУ і якщо українська *політична нація*, на відміну від етнічної, є громадянською, то що тоді є Український народ як громадяни всіх національностей? [7, с. 68]. Між конституційними ж визначеннями «*українська нація, увесь Український народ*» та «*національна безпека*» закладена колізія, оскільки носієм суверенітету і

єдиним джерелом влади в Україні є *народ* у розумінні громадян *всіх національностей*, а не *одна нація* українців в етнічному, а не політичному її розумінні.

Правотворчі недоліки в Основному законі визначають правозастосовні проблеми. Наприклад, обговорення на Міжнародній науково-практичній конференції (Київ, 27 червня 2019 року) теми «Права людини і національна безпека: роль органу конституційної юрисдикції». Розв'язання проблеми правового регулювання прав людини, народу і нації в Україні є важливою складовою частиною реформування державно-правової системи. В освітньому й науково-теоретичному аспектах це необхідно для формування кадрів з відповідними свідомо-вольовими й кваліфікаційними якостями. В практичному аспекті – для подолання зазначених колізій.

Комплексна наукова розробка проблеми в Україні відсутня, хоча окремі питання її змісту висвітлюються в публікаціях М. Козюбри, П. Рабіновича і С. Рабіновича та ін. Поширювана в інформаційному просторі ліберально-демократична *ідеологічна* тенденція вирішення проблеми засновується на *пріоритеті прав людини* під захистом *міжнародного права*. **Метою** дослідження авторів є *деідеологізований* пошук шляху до розв'язання проблеми на методологічних засадах вчень про істину, справедливість і верховенство права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Всьому передуює слово – воно несе ідею, тобто зразок. З нього й почнемо: у нашому контексті – з *правового регулювання*. За приклад проаналізуємо два сучасні дослідження на цю тему. В одному з них І. Ваньчук відзначає відсутність єдності позицій щодо розуміння поняття правового регулювання і наводить два основних підходи: широкий і вузький. За широким підходом правове регулювання це – усі форми впливу на свідомість і поведінку суб'єктів права (нормативних та індивідуальних юридичних засобів для упорядкування суспільних відносин. За вузьким підходом це – застосування «виключно нормативних юридичних засобів, тобто механізму правового регулювання» [5, с. 8]. У власному висновку автор надає перевагу вузькому розумінню і визначає поняття як *специфічну систему нормативного впливу* (слова, акцентовані авторами) на суспільно значущі, свідомо-вольові, повторні та стійкі суспільні відносини з метою їх упорядкування [5, с. 10].

В пізнішому випуску того ж часопису, де публікувався І. Ваньчук, Р. Демків у власному дослідженні на ту ж тему, після кількох наведених *без порівняльного аналізу* визначень правового регулювання, формулює його як систему дій та операцій, які здійснюються *органами державної влади у встановлених процесуальних формах* (слова, акцентовані авторами) за допомогою певних методів та з використанням при цьому юридичних засобів, спрямованих на встановлення та реалізацію певних моделей суспільного розвитку [8, с. 22].

Обох сучасних дослідників теми поєднує *нормативізм* у розумінні правового регулювання, характерний для *позитивістського праворозуміння*. Відмінність поміж ними полягає лише в «м'якому» (І. Ваньчук) і «жорсткому» (Р. Демків) позитивізмі: у визначенні першого автора відсутнє слово «держава», тоді як у визначенні другого автора *лише за державою* визнається функція правового регулювання. Показовим є і підбір другим автором УДК 351. 741 «Органи охорони громадського порядку. Міліція. Поліція» для теми свого дослідження.

З проведеного аналізу слід констатувати факт сильної «позитивістської традиції» в праві України як основи контрреформаційного спротиву щодо якісної зміни державно-правової системи. За цією традицією, як зазначав М. Козюбра, конституційні права людини розглядаються як *встановлювані державою*, а не такі, які *лише визнаються і гарантуються нею* [9, с. 28]; людині ж відводиться місце не суб'єкта, інтересам якого має служити держава, а суто підвладного, керованого об'єкта [10, с. 14]. На жаль, навіть у наукових співробітників, що спеціалізуються на дослідженні прав людини, трапляються трактовки Загальної декларації прав людини як «основи міжнародної концепції допустимих обмежень основоположних прав» [11].

Відповідна науці традиція характерна й вищій юридичній освіті. Так, у підручниках і навчальних посібниках з теорії держави і права, за якими навчаються студенти, поширені визначення права як *системи норм і принципів, встановлених або визнаних державою* як регулятори суспільних відносин [12, с. 216]; правил поведінки, що *встановлюються чи санкціонуються державою* [13, с. 91] і т. д. Відповідно, правове регулювання визначається як *здійснюване державою* за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток» [12, с. 488; 13, с. 517]; в інших варіантах визначень додаються ознаки: «завжди пов'язано з відповідним державним забезпеченням... можливістю застосування державного примусу», основним суб'єктом правового регулювання називається держава, інші ж не називаються [14, с. 237]. Автори академічного курсу теорії держави і права стверджують, що «в юридичній літературі сформувалося майже єдине розуміння правового регулювання як сукупності різноманітних форм та засобів *юридичного впливу держави* (акцентовано авторами) на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюються в інтересах всього суспільства або певного колективу чи особистості, з метою підпорядкувати поведінку окремих суб'єктів встановленому в суспільстві порядку» [15, с. 297]. З логіки наведеного визначення випливає, що й порядок у суспільстві встановлює держава, якщо вона регулює поведінку учасників відносин у ньому.

Характерно, що автори такого розуміння права і правового регулювання не помічають його алогізму із власними ж визначеннями *громадянського суспільства* та його співвідношенням з державою. О. Скакун, наприклад,

визначає його як «систему взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися та перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, *поза безпосереднім утручанням держави*(акцентовано авторами), покликаної створювати умови для їх вільного розвитку» [12, с. 58]. За визначенням В. Сухоноса, це – «продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що *утворився без державного втручання* (акцентовано авторами)» [13, с. 137]. Не помічають, чи підкоряють теорію права силі позитивістської традиції праворозуміння, яка перемогла в затяжному, кризовому конституційному процесі 1991–1996 років. Фактом перемоги стало вилучення з Проекту КУ 1992 року, винесеного Верховною Радою на всенародне обговорення, розділу III «Громадянське суспільство і держава», відсутнього в чинній КУ 1996 року. Викладені в главі 7 III розділу того Проекту положення входили б у гостру колізію з КУ 1996 року.

Так, ст. 64 Проекту КУ 1992 року стверджувала *підпорядкованість держави служінню громадянському суспільству*. А ст. 65 конкретизувала це в положеннях:

- Держава не втручається у справи людини і суспільства.
- Державне регулювання суспільних відносин здійснюється в межах, визначених цією Конституцією.
- Законодавча влада обмежена засадами конституційного ладу, природними правами і свободами людини, загальноновизнаними принципами міжнародного права.
- Виконавча і судова влади, окрім того, обмежені законом [16].

Відсутність цих положень у чинній КУ сприяє консервації позитивістської традиції в юридичній науці, освіті і практиці України щодо розумінням права і правового регулювання, яке принципово відрізняється від європейських взірців. Як приклад такої різниці, наведемо визначення права і правового регулювання із багато раз перевиданого у Франції підручника теорії права Ж.-Л. Бержеля. Відзначаючи неможливість точного визначення предмету через спори моралістів, богословів, філософів і юристів-позитивістів, автор, тим не менш, *знаходить узгодження поглядів*(чого не помічають юристи в Україні). Теорія права за таким узгодженням це – соціальна дисципліна, утворена *сукупністю* (а не *системою* – акцентовано авторами) правил поведінки, які в межах більш або менш організованого суспільства регулюють соціальні відносини і *дотримання яких забезпечується*, у випадку необхідності, *шляхом суспільного примусу* (а не державного – акцентовано авторами) [17, с. 35, 36]. З контексту цього визначення слідує, що й правила поведінки формуються суспільством, а не тільки державою, яка є підпорядкованою громадянському суспільству. Тому не єдина і не насамперед держава є суб'єктом правотворчості і правового регулювання. Сукупність правил, а не їх система, свідчить про їх *не уніфікованість* як ознаку *децентралізації* – актуальної для посттоталітарної української держави проблеми.

Підтвердження факту *узгодження* наведеного Ж.-Л. Бержезем розуміння права і правового регулювання знаходимо в юристів, далеких від романо-германського права Франції. Л. Фрідмен у вступі до американського права розкриває *звичайне для офіційної* правової системи розуміння права як системи, керованої урядом. Але водночас обґрунтовує висновок про те, що «уряд не має монополії на право ні в цьому, ні в будь-якому іншому суспільстві» (акцентовано авторами). «Звичайно, – зазначає він, – уряд займає значне місце в справі підпорядкування поведінки людей правилам. Але не тільки він займається цим». За універсальне визначення права Л. Фрідмен наводить дефініцію Л. Фуллера про право як «інститут примусу поведінки людей владі правил» [18, с. 22]. Насправді *окрім офіційних правил*, тобто норм, створюваних урядом, *кожен інститут суспільства має свого роду власну правову систему*: Л. Фрідмен констатує *фактичне* створення власних законів і намагання реалізовувати їх кожною сім'єю, релігійними організаціями, корпораціями, профспілками. Дотримання цих *неофіційних* правил забезпечується як силою морального впливу, так неформальними судами, у тому числі – нелегальних банд і громадських рухів. «Недержавне право, – за визначенням Л. Фрідмена, – звичайно меншою мірою є формальним, але як офіційні, так і неофіційні кодекси законів являють собою суміш обох типів» [18, с. 23–24, 27–28, 30].

В Україні імпульс до нового розуміння права надійшов не від юридичної науки й освіти, бюрократизованих силою позитивізму, а від тлумачення Конституційним Судом у 2004 році змісту принципу верховенства права зі ст. 8 КУ. Зокрема, тієї його частини, за якою *право не слід ототожнювати із законом*, який «іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи». До *елементів права*, окрім законодавства, КСУ включив *інші соціальні регулятори*: зокрема *норми моралі, традиції, звичаї тощо*, які *легітимовані суспільством* і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства [19, с. 314]. Тим самим суспільство було визнано суб'єктом правотворчості і правового регулювання, а диспозитивна формула «тощо» не обмежила його у формах правотворчості та їх легітимації.

Тільки після цього у 2008 році науковцями, за редакції М. Цвіка і О. Петришина, було видане 5-томне комплексне дослідження стану правової системи України та перспектив її входження до «спільного європейського простору» [20, с. 23]. Автори зробили висновок про не до кінця подолане розуміння права як дарованого державою і спрощене зведення конституційного принципу верховенства права до верховенства закону [20, с. 66]. Натомість, обґрунтовувалася методологія розуміння права як «феномену багаторазового повторення правил» у правовідносинах, що складаються об'єктивно і визнаються, конкретизуються та захищаються державою. При цьому *у сфері правового регулювання держава монополізує законодавчу, але не правотворчу діяль-*

ність і здебільшого не встановлює норму права, а лише переводить на юридичну мову ті суспільні відносини, що набувають у результаті багаторазового повторення нормативного характеру [20, с. 67–68, 70]. Така зміна парадигми розуміння права зводить державу до ролі слуги народу і кожної окремо взятої людини, оскільки *суспільні відносини*, як наголошували автори, *спершу починаються з міжособистісних договорів, які вже перетворюють фактичні відносини на правові*. Можливості реалізації нових підходів у юридичній практиці відкривалися, на думку авторів, у новому Цивільному кодексі України, ст. 6 якого дозволяла укладати договір, не передбачений актами цивільного законодавства, і врегульовувати в ньому відносини на власний розсуд, а ст. 7 – застосовувати звичаї, усталені в цивільних відносинах [20, с. 71–73].

У виданому 2009 року під редакцією тих же М. Цвіка і О. Петришина підручнику з теорії держави і права для студентів юридичних вищих навчальних закладів України наукові висновки переводилися в освітні: державна забезпеченість правового регулювання як його ознака трактувалася у *виключній формі* притягнення суб'єктів до юридичної відповідальності та застосування інших заходів державного примусу. Водночас підкреслювалося, що при всій значущості ролі держави в правовому регулюванні вона не є монополістом у ньому, а суб'єктами, також, виступають органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, комерційні організації, трудові колективи, третейські суди, комісії з трудових спорів і навіть окремі громадяни [21, с. 208–209].

Послідовність у забезпеченні таких знань простежується в посібнику для підготовки студентів до державних іспитів за редакцією О. Петришина. У ньому, в темі про правове регулювання, стадія його нормативної основи розкривається не тільки за нормативно-правовими актами, але й за іншими джерелами права. Підкреслюється не тільки державна забезпеченість, але й участь, у певних межах та формах, інших суб'єктів [22, с. 73].

Однак слід відзначити, що наведені приклади наукового і навчального видань є в буквальному сенсі унікальними в їх загальному масиві. Здебільшого, як наведені у цій статті приклади наукових і навчальних видань, правове регулювання розглядається з позицій державоцентризму. Проведені журналом «Право України» обговорення актуальних тем номеру 1 за 2011 рік «Праворозуміння – фундамент юридичної науки і практики» та номеру 1–2 за 2012 рік «Правова система України: стан та перспективи» давали підстави для констатації відсутності єдності у розумінні конституційного принципу верховенства права, попри роз'яснення його КСУ і Венеціанською комісією; повністю не подоланого патерналістського підходу до розуміння генезису й природи прав людини; однобічно позитивістського трактування самого права; майже повного ігнорування принципу безпосередньо чинного права – прав людини – незалежно від того, чи зафіксовані вони в Конституції і законах [23, с. 36].

Слабкість правової системи України у сприйнятті західних цивілізаційних засад права, на думку авторів, обумовлена слабкістю вітчизняної філософсько-методологічної й теоретичної бази юридичної освіти й науки. Вивчення ж зарубіжних її досягнень зведено нанівець у реформуванні вищої юридичної освіти, з якої вивчення першоджерел (праць Арістотеля, римських юристів, Гегеля, Канта та ін.) витіснено спрощеними за обсягом і змістом посібниками й підручниками. Усе це – при зменшенні кількості навчальних дисциплін і обсягу часу на їх вивчення. Як наслідок, спрощений, якщо не примітивний, рівень вищої юридичної освіти, а відтак і рівень кадрового забезпечення правового регулювання суспільних відносин в Україні.

У методології правового регулювання прав людини, народу і нації ключовим питанням є узгодження одиничного (людини та її прав) – особливого (нації, народу та їх прав) – загального (загальнолюдського, вираженого в міжнародному праві). Сучасна європейська і на її основі міжнародна методологія з цього питання ґрунтується на античній діалектиці, розвинутій у вченнях Г. Гегеля та І. Канта. За приклад актуалізації вчення Г. Гегеля в контексті нашої теми наведемо працю Р. Циппеліуса «Юридична методологія» (2004) за програмою технічної допомоги Європейського Союзу (TACIS) Україні. Зокрема, у ній Р. Циппеліус пояснює категорії «об'єктивного» і «суб'єктивного» щодо тлумачення права як два можливі види його розуміння залежно від орієнтації інтерпретатора: на волю *осіб*, які брали участь у прийнятті закону, чи на потреби й розуміння справедливості, що побутують у *суспільстві*, тобто на *спільні переважній більшості людей* («міжсуб'єктивні» і в цьому розумінні «об'єктивні»), а не особисті (суб'єктивні) уявлення [24, с. 36].

Перший вид тлумачення права відповідає антидемократичному державно-політичному режиму. Другий – утверджує *демократичну легітимність закону* в сенсі його незалежності від особистих уявлень чи мотивів депутатів парламенту, які мають представляти народ і тому орієнтуватись у законодавчій діяльності на «властиві більшості народу потенційно *прийнятні для більшості уявлення* про справедливість і саме їх відображати в законі». У відкритому демократичному суспільстві вся складність застосування права, зауважував Р. Циппеліус, полягає в пошуку такої міри справедливості правозастосовних рішень, які узгоджують принципово рівні у своїх правах уявлення про справедливість кожного члена суспільства з уявленнями і переконаннями про неї усіх інших членів суспільства. Критерієм справедливого рішення стає *якнайширший консенсус, якнайповніше схвалення більшості* [24, с. 38–39].

Наведений фрагмент праці Р. Циппеліуса відповідає сучасному європейському розумінню верховенства права, яке нерозривно поєднується з демократією і правами людини. Однак для більш глибокого розуміння проблеми (в контексті поширюваної в інформаційному просторі ліберально-

демократичної ідеології про абсолютну вищість прав людини) необхідно долучати до розгляду питання, як важливу частину цілісної методології його дослідження, вчення І. Канта про співвідношення прав людини і прав народу [25].

І. Кант у теорії природного права керувався *класичною методологією пізнання істини*, відкритою ще стародавніми мудрецями. Її *суть* – звільнення від властивих природі *крайнощів*, а, навпаки, їх поєднання, тобто – *в середньому шляху*. Адже благо для окремої людини і людського загалу, як зазначав Сократ, це не те, що всім корисне одне і теж, – корисне одному буває шкідливе іншому; «корисне є благо для того, кому воно корисне» [26, 6, (8)]. У тріаді прав людини, прав народу, верховенства закону І. Кант розкривав закладену природою *рівномірність у взаємодії антагонізмів* природи кожної людини і кожного народу як людської спільноти. Під антагонізмом природи людей І. Кант розумів *недоброзичливе спілкування* як постійну загрозу *роз'єднання* суспільства, що витікає із закладених природою в кожну людину задатків як до спілкування, так до усамітнення. Розум людей диктує їм необхідність до взаємного спілкування в корисливих інтересах і, водночас, корислива схильність спонукає, там де це потрібно, робити для самого себе виключення із *закону*, якого своїм розумом людина бажає для визначення *меж свободи* всіх людей. Тобто, людина «обов'язково зловживає своєю свободою по відношенню до своїх ближніх», писав І. Кант. Тому кожна людина потребує володаря «який зламав би її власну волю і змусив її підкорятися загальноновизнаній волі, за якої кожен може користуватися свободою» [27, с. 11, 14].

Закладена природою суперечність *загальної волі* народу, основаної на розумі, і *егоїстичних схильностей* окремих людей вирішується, за вченням І. Канта, *ефективною організацією держави* (також продуктом розуму людей), від якої залежить таке спрямування людських егоїзмів, щоб кожен з них стримував руйнівні дії іншого або знищував їх. Таким чином, людина вимушена бути, якщо не морально доброю, то хорошим громадянином. Тільки *загальна воля народу*, стверджував І. Кант, визначає що таке *право* у людей і надає «дійсність поняттю права». *Ідея ж права* – «так спрямувати в народі зіткнення немирних прагнень індивідів у складі народу, щоб вони самі змусили один одного підкорятися примусовим законам і таким чином необхідно здійснили стан миру, в якому закони мають силу» [28, с. 285, 286, 299]. У підсумку, найвище завдання природи реалізується у створенні людського суспільства, в якому *максимальна свобода під зовнішніми законами* поєднується з *нездоланим примусом*, що рівнозначно *справедливому* громадянському устрою [27, с. 13].

Застерігаючи від ідеалізації людини та абсолютизації й фетишизації її прав і свобод, І. Кант, разом з тим, урівноважував цю частину своєї *цілісної методології дослідження* застереженнями щодо ідеалізації й фетишизації

суспільства і держави. Зокрема, прогножуючи культурний прогрес і глобалізацію, він вказував на нетотожність і непряму пропорційність культури з моральною досконалістю людей. *Негативним і постійно діючим фактором деформаційного впливу на суспільну й індивідуальну мораль І. Кант називав політику*. Її двоїсте відношення до моралі полягає в погодженні щодо любові до людини (етикою), але з мораллю в сенсі вчення про право політика знаходить можливим не досягати угоди і оскаржувати всю її реальність. Поки держави витрачають свої зусилля на марнославні і насильницькі завоюницькі цілі, вони перешкоджають тривалому внутрішньому вдосконаленню суспільства на засадах морально доброго мислення. Як результат – «видимість і позолочена злиденність» [27, с. 18]. З наведеного фрагменту праці І. Канта очевидно, що в моралі він вбачав два аспекти: етичний і юридичний.

У латинському слові «морес» як перекладі з грецької мови слова «етос» мораль, власне й означає звичаєві правила в поведінці людей [29]. Тобто, в правовому сенсі мораль є джерелом права, а народи і нації в суспільстві як творці звичаїв є суб'єктами правового регулювання. Мораль, таким чином, в античній правовій традиції Європи і у вченні І. Канта (також і Г. Гегеля) є *суспільним* джерелом права і його частиною разом з індивідуальними договорами людей та нормативно-правовими актами держави, міжнародними договорами. Обидва класика європейської правової думки, попри різне відношення до природного права, були спільними щодо *вирішальної ролі суспільної моралі в розвитку права до свободи людини в громадянському суспільстві*.

Проте, започаткована О. Контом позитивістська класифікація наук виокремила з моралі науку «етика» в одному сенсі, про який писав І. Кант, а в другому сенсі – мораль була викинута з права в позитивістському його розумінні. Один із засновників позитивістського розуміння права Дж. Остін відмежував від норм права (laws) в належному його розумінні (як встановлюваному *політично пануючим для політично підлеглих*) – норми дуже схожі на них в неналежному сенсі: *моральні* [30, с. 400, 402]. Сучасне європейське праворозуміння вже пододало цей етатизм на основі доктрини і принципу верховенства права. На відміну від позитивістської традиції, як відзначає М. Козюбра, верховенство права не зводиться до «формальної законності, тобто до правління на основі закону, незалежно від його змісту», тому що таке розуміння «не забезпечує достатніх обмежень влади»; вислів «згідно з законом – означає... щоб закон не суперечив принципів верховенства права» [10, с. 11].

Однак у країнах перехідної правової системи від радянської до європейської правовий звичай трактується як *санкціоноване державою* в прямій чи опосередкованій формі правило поведінки, що склалося в суспільстві в результаті багаторазового і тривалого повторення. Це джерело права вважається важливим для історично ранніх правових систем. В міру ж

розвитку суспільства і держави воно стає другорядним і займає незначне місце [31, с. 509, 511]. Рішення КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп / 2004 про *легітимовані суспільством* норми моралі, традиції, звичаї в Україні як складові змісту принципу верховенства права *принципово змінюють розуміння правового регулювання*. Виходячи з теорій природного права і громадянського суспільства, навпаки, чим більш зрілим стає громадянське суспільство за критерієм його моральності, тим меншою стає роль держави в правовому регулюванні суспільних відносин. Відповідно, як і зазначали автори 5-томного дослідження перспектив правової системи України (2008), зростає роль самих людей в індивідуально- і колективно-договірному регулюванні відносин поміж собою, а також суспільства в моральному, звичаєвому, традиційному правовому регулюванні. Причому, не тільки в правотворчій функції, а й у регулятивній, охоронній, судовій функціях. Симптоматичним у цьому контексті стало впровадження в навчальні плани вищої юридичної освіти в Україні вивчення навчальної дисципліни «Альтернативне вирішення спорів» та обговорення у Верховній Раді – законопроекту про медіацію (2015), який, щоправда, був відхилений і знятий з розгляду (2019), але в липні 2019 року новий законопроект знову був поданий до ВРУ.

В контексті сучасного розуміння *демократії* як запоруки верховенства права на захисті прав людини не варто забувати природно-правове обґрунтування І. Кантом сутнісних вад будь-якої, у тому числі демократичної, держави. «Адже кожен, хто наділений владою, – зазначав І. Кант, – завжди буде зловживати своєю свободою, коли над ним немає нікого, хто розпоряджався б ним у відповідності із законами. Верховний голова сам має бути справедливим і водночас людиною», проте, «...із настільки криво обтесаного матеріалу, як той, з якого зроблено людину, неможливо зробити нічого прямого. Тільки наближення до цієї ідеї довірила нам природа» [27, с. 14].

Отже, за розкритою І. Кантом діалектичною єдністю і боротьбою природних протилежностей одиничного – людини і загального – суспільства логіка їх співвідношення диктує визначальний щодо людини і її особистих прав вплив народу. Концепція *суверенітету народу* власне й стала теоретичною основою демократії з республіканською формою правління держави як найсприятливіших умов для верховенства права і захисту прав людини. Однак історична практика держав і права країн світу виявили у встановлюванні волею більшості народу праві реальні небезпеки *деспотії більшості над правами меншості людей*. Зокрема, в багатонаціональних за своїм складом народах демократичні республіки (як у Німеччині за Веймарською конституцією 1919 року) така деспотія проявилася у формі національної і расової нетерпимості, забезпечуваної тоталітарним державним режимом.

В Україні – з більшістю українців і значними за чисельністю національними меншинами – проблема правового регулювання полягає в *територіаль-*

ній розділеності українського народу за історично набутими в складі різних державно-правових систем, у яких він протягом багатьох століть перебував (польсько-литовської, австрійської і австро-угорської, російської, радянської соціалістичної), світоглядних і політичних відмінностей та орієнтацій. Іноземний член НАН України і НАПрН України В. Батлер класифікував *перехідну* правову систему України як таку, що своєрідно поєднує в собі елементи соціалістичного, тоталітарного, романо-германського, слов'янського (звичаєвого, заснованого на релігійних принципах християнського православія) права. Це змішана правова система внаслідок вагомого впливу в ній інших правових традицій [32]. Автор концепції протистояння цивілізацій С. Гантінгтон за цією ознакою відніс Україну до цивілізаційно неоднорідних держав, що перебувають в стані напруженості [33, с. 21]. Конкуренція ж навколо України зовнішніх геополітичних акторів глобалізації – Західного євроатлантичного альянсу і євразійського Сходу – виявила небезпечний провокаційний потенціал щодо цієї напруженості.

Усе зазначене має відношення до теми у зв'язку зі зміною позаблокової нейтральної зовнішньополітичної стратегії України на європейську і євроатлантичну політико-правові інтеграційні стратегії. Для їх інформаційного простору характерне домінування ліберально-демократичної ідеології будівництва *денаціоналізованих, космополітичних, мультикультуралістських суспільств* в окремих країнах і в світовому масштабі [34]. Зокрема, за цією ідеологією, максима прав людини протиставляється національному державному суверенітету як вища; пропагуються вирвані із загального контексту цитати видатних мислителів Заходу про деспотичну загрозу загальної волі народу правам і свободам людини та про її здатність до морального самовдосконалення на основі відокремленого від природи морального категоричного імперативу.

Деякі вітчизняні правознавці, як наприклад М. Козюбра, впадають в залежність від такої *ідеології* і всупереч засаді *ідеологічного багатоманіття суспільного життя України* (ст. 15 КУ) коригують розуміння верховенства права за *однобоким* ліберально-демократичним трактуванням сучасної демократії як узгодженням, а не підпорядкуванням, меншості з більшістю [23, с. 36]. При цьому автор некоректно послався на висновки американського соціолога Е. Тоффлера щодо впливу мультикультуралістських суспільств на демократію, яка стає «мозаїчною», тобто фрагментованою на меншості, з яких консенсус досягається перевагою якоїсь із них як «вирішальної». Насправді ж Е. Тоффлер зазначав, що тільки «деякі вирішальні меншості можуть бути цілком хорошими. Але багато згубні для демократії». В минулому більшість могла протистояти небезпечним екстремістам, але цього немає, коли більшість роз'єднана [35, с. 303].

В Україні необхідно не забувати властивого західним демократіям *плюралізму вільної від ідеологій наукової думки*. На підтвердження її критич-

ного відношення до ліберально-демократичної ідеології наведемо приклади в контексті нашого дослідження. Англійський дослідник сучасної європейської демократії Л. Зідентоп вказує на небезпеку для демократії від *абсолютизації захисту прав меншості від деспотичних прав більшості*. Адже при цьому люди звертаються до урядових установ самої широкої компетенції, що *провокує фактор централізації влади*. Він навіть пише про «інфляцію мови прав», яка веде до зарахування в розряд прав будь-яких потреб. Але абсурдність утвердження пріоритету прав над обов'язками полягає в тому, що ліберальна ідея «рівних свобод» визнає за іншими ті ж права, які й за собою [36, с. 26, 50]. Німецький вчений У. Бек називає «шизофренічною» ліберальну «інтервенціоністську політику прав людини над правами народів на самовизначення» через її «подвійну мораль»: по-перше, через вибіркового підхід такої інтервенції щодо країн, де права людини порушуються постійно і явно, по-друге, через ігнорування порушень прав людини у своїх країнах при критиці за це інших держав [37, с. 12]. Американський інтелектуал Г. Кіссінджер розкриває двояку істину в тому, що свободу неможливо забезпечити чи утримувати без рамок порядку, які зберігають мир. Водночас порядок без свободи творить свою протилежність [38, с. 13]. Інтелектуали ж «Римського клубу» у своїй доповіді за 2017 рік «Come on» рекомендують звільняти світогляд від *гіпертрофії антропоцентризму* до цілісного співвідношення індивідуального і колективного: *визнаючи значення особистої автономії, забезпечувати її баланс із врахуванням загального блага* [39].

Століттям раніше наведених для прикладу наукових висновків західних вчених М. Бердяєв дав повнішу і методологічно більш обґрунтовану відповідь на проблему співвідношення прав людини, нації і людства в глобальному вимірі. Він наголосив на *природному характері не тільки індивідуальних, а й національних та загальнолюдських прав людини*. За діалектикою взаємозв'язку одиничного, особливого і загального він критикував як хибне протиставлення націоналістами й космополітами (сучасними глобалістами) з двох сторін частини – цілому. *Національність*, за його словами, таке ж *індивідуальне* буття людини, як особистісне, людство існує у формах національного буття його частин. Встановлення у майбутньому досконалих відносин (братства) між людьми не означатиме зникнення їх індивідуальностей – як особистих, так і національних [40, с. 93–94]. Завдання створення демократії, за М. Бердяєвим, полягає у формуванні *національного* характеру, що означає, водночас, і *особистого* характеру: поваги до людини та її прав (в тому числі національних). Без духовного взаємозв'язку людини з нацією, усім суспільством демократія є формальною абстракцією, а натовп, безлика маса не є демократією. Влада народу має бути обмежена правами як людської особи, так і нації, дух якої більш глибокий від демократії і має направляти її [40, с. 231–232]. М. Бердяєв також вказував на можливість з боку народовладдя позбавити

людську особистість її природних прав. *Кількісна маса*, писав він, не має безроздільно панувати над долею *якісних індивідуальностей* [40, с. 227]. У понятті *якісної* індивідуальності людини він, як і Кант та Гегель, розумів *міру її моральності та моральності суспільства*, в якому людина перебуває.

Автором *методології кількісного і якісного вимірів* держави був Арістотель. Ключове право людини на свободу він обґрунтував як нездійснення для людини бідної, неосвіченої (кількісні виміри) і, як наслідок, неблагородної, схильної до правопорушень (якісні виміри). В свою чергу, більшість чи меншість заможних за матеріальним достатком, освічених і благородних людей у суспільстві визначають якісний стан народу і народовладдя (демократії). Тобто, *кількісна перевага людей середнього достатку* (середнього класу за сучасною термінологією) в державі є критерієм *якості* демократії в сенсі *рівня культури, моральності* окремих людей і народу, який вони складають. Відповідно до цього й *міри взаємного дотримання своїх прав і свобод* [41, с. 557, 561, 566–567].

В новітню епоху глобалізації розвинуті країни світу демонструють національні моделі *соціальних держав*, у яких *середній клас* є опорою демократії і верховенства права на захисті прав людини і суспільства «загального благоденства». Їх досягнення стає зразком для наслідування і, як наслідок, розвиток права в глобальному вимірі характеризується тенденціями *універсальності, уніфікації, соціалізації, стирання різниці між приватним і публічним правом на основі поєднання імперативного і диспозитивного методів правового регулювання* [42, с. 5, 10]. Прийнятий в ЄС Закон про реформу зобов'язального права 2001 року започаткував *перехід від принципу свободи договору на основі максими «автономії приватної волі» до «справедливого», «еквівалентного» договору* з посиленням захисту економічно, освітньо чи професійно слабшої сторони.

Соціальна держава визначена однією з загальних засад конституційного ладу в Україні. Однак на практиці країна відкотилася від рівня розвинутої республіки на 1991 рік, порівняно з європейськими, до рівня бідності. Одна з причин цього – невідповідне вимогам часу правове регулювання прав людини. На прикладі реалізації прав громадян на одержання справедливої винагороди за працю В. Процевський розкриває проблему узгодження приватних прав людини з їх публічним регулюванням законодавчою і судовою владами. Всупереч європейському зобов'язальному праву на основі еквівалентного договору в Україні відмічається тенденція до максимізації роботодавцями отримуваної вигоди заради забезпечення лише *свого достатку*, але не *максимальної суспільної корисності своєї праці*. Міра винагороди за працю не адекватно врівноважується із затраченими на неї зусиллями людини. При цьому внаслідок *неєвропейської правової культури* обидві сторони: і роботодавець, і працівник не зважають на законодавчі застереження щодо заборони

власнику в односторонньому порядку приймати рішення з питань оплати праці, які погіршують умови, встановлені законом, індивідуальними трудовими угодами, колективними договорами; наймані ж працівники терплять порушення своїх прав, а інститути громадянського суспільства і держава не виконують своїх регулятивних функцій [43, с. 9, 13].

Наукові висновки окремих науковців, як В. Процевський, до забезпечення публічним правом України узгодження приватних і публічних інтересів, позитивного і природного права, прав і обов'язків, свободи і відповідальності [44, с. 163] потребують втілення в освітньому й практичному процесах правового регулювання, щоб перетворити фактичну *фікцію* правової справедливості на дійсність.

Висновки, що витікають з проведеного дослідження, насамперед полягають в усвідомленні факту невідповідності освітнього й наукового процесів підготовки кадрів юристів в Україні, вільному від етатизму європейському розумінню права і правового регулювання. Окремі приклади такої відповідності не здатні якісно змінити ситуацію із пріоритетами правового захисту: не суверенітету держави (як склалося за позитивістською правовою традицією), а суверенітетів людини, народу і націй у їх нерозривному суспільному зв'язку.

Для якісної зміни ситуації в процесі реформування правової системи України необхідно прийняти *офіційну правову доктрину*, основу на європейському праворозумінні, *в якості джерела права*. В правничій науці не розробленою лишається тематика *недержавного* правового регулювання суспільних відносин: морального, звичаєвого, традиційного, договірної. Відповідно, в навчальних посібниках та підручниках для вищої юридичної освіти такий матеріал (за окремими виключеннями [21, с. 181–184]) відсутній, а, отже, існує прогалина в компетенціях юристів.

В теорії і практиці правового регулювання прав людини в Україні слід подолати реліктове розуміння права на *обмеження прав людини* з будь-яких, у тому числі національних, застережень. Зокрема, необхідні зміни до КУ у відповідності зі ст. 29 Загальної декларації прав людини про можливі обмеження людини національним законодавством у здійсненні своїх прав з дотриманням, при цьому, обов'язків не порушувати прав і свобод інших та суспільної моралі, громадського порядку, загального блага. Тобто, мова може йти про обмеження у часі, місці, способах, формах здійснення прав. Також необхідно утвердити на конституційному рівні офіційну позицію ООН стосовно *універсального змісту усіх видів прав людини як невід'ємних, взаємообумовлених, взаємозалежних і рівнозначних* [9, с. 28].

У *співвідношенні* прав людини, українського народу як громадян усіх національностей, української та інших націй реалізація принципів верховенства права і справедливості має виходити з *суверенітету народу* як основи

демократії й загального блага відповідно до конституційних засад суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави України. Правове регулювання здійснення прав цими суб'єктами має виходити з того, що *народ*, а не окремо взяті його *меншості* людей чи їх етнічних, соціальних або інших груп визначає зміст права в його широкому розумінні, включаючи *національні особливості* моралі, звичаїв, традицій в межах *усієї території* України (українська нація як більшість народу) та її *окремих регіонів* (де більшість складають інші національності, що мають *рівні* з українцями права на індивідуально особливі в цих регіонах риси суспільного ладу).

Критеріями справедливого правового регулювання здійснення своїх прав окремими людьми, українською нацією та іншими національностями, всього українського народу загалом є:

– досягнення якнайбільшої злагоди між усіма цими суб'єктами як у всеукраїнському територіальному масштабі, так і в окремих регіонах. Застосування властивого праву примусу в процесі правового регулювання (не тільки державного, але й інститутів громадянського суспільства) виправдане у випадках перешкоджання одними суб'єктами прав здійсненню прав іншими суб'єктами;

– стійка тенденція до *більшості в складі народу середнього класу* на основі виконання державою конституційної вимоги (ст. 13) забезпечення соціальної спрямованості економіки. Цей показник є ключовим у визначенні *якості* людей та їх сумарної кількості в складі націй і народу, що їх об'єднує в собі, за рівнем історично досягнутої культури (в тому числі правової) і моральності. Чим вища культура і моральність, тим менше правове регулювання потребує застосування примусу до суб'єктів суспільних відносин, тим більшою є міра реалізації прав окремих людей, їх національних спільнот, народу.

Література

1. Конституція України. Зміст. Чинний зі змінами. Перевірено 18.06.2019. [URL: https://kodeksy.com.ua/konstitutsiya_ukraini.htm](https://kodeksy.com.ua/konstitutsiya_ukraini.htm) (дата звернення: 17.06.2019);
2. Загальна декларація прав людини ООН; прийнята і проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 17.06.2019);
3. Статут Ради Європи. Документ **994_001**, чинний, поточна редакція Приєднання від 31.10.1995. підстава – 398/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 05.07.2019);
4. Процевський В. О., Горбань В. І. До реформи юридичної освіти в Україні: роздуми про принципи і зміст. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*. Вип. 29. Харків. 2018. С. 7–16;
5. Ваньчук І. Д. Поняття й сутнісні ознаки правового регулювання суспільних відносин: сучасний погляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія Право. Випуск 32. Том 1. С. 7–10;
6. Барабаш Ю. Установча влада українського народу як конституційний феномен. *Право України*. 2009. № 11. С. 73–80;
7. Горбань В. І. Проблема розуміння поняття «народ» у взаємозв'язку з демократією. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сково-*

роди «Право». Вип. 25. Харків. 2016. С. 66–84; **8.** Демків Р. Я. Правове регулювання як юридичне явище: окремі аспекти розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія Право. Вип. 34. Том 1. С. 19–23; **9.** Козюбра М. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. № 2. С. 24–35; **10.** Козюбра М. Верховенство права: українські реалії і перспективи. *Право України*. 2010. № 3. С. 6–18; **11.** Рабінович Сергій. Загальна декларація прав людини як основа міжнародної концепції допустимих обмежень основоположних прав. *Право України*. 2018. № 9. С. 151–166; **12.** Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.; **13.** Сухонос В. В. Теорія держави і права: Навчальний посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 536 с.; **14.** Теорія держави і права: навч. посіб. для підгот. фахівців з інформаційної безпеки / [О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.]; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.; **15.** Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.; **16.** Проект Конституції України, винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1992, № 37, ст. 550. URL: gska2.rada.gov.ua/site/const/post/2525.html (дата звернення: 17.07.2019); **17.** Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ. ред. В. И. Даниленко / Пер. с фр. М.: Издательский дом NOTABENE, 2000. 576 с.; **18.** Фридмэн Л. Введение в американское право / Пер. с англ. / Под общ. ред. М. Калантаровой. М.: Прогресс, 1992. 286 с.; **19.** Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Конституційний Суд України: Рішення. Висновки*. 2004 / Відповід. редакц. канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. К.: Юрінком Інтер, 2005. С. 311 – 320; **20.** Правова система України: історія, стан та перспективи. У 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2008. 728 с.; **21.** Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.; **22.** Теорія держави і права: посібник для підготовки до державних іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г.О. Христова; за заг. ред. О.В. Петришина. 2-е вид., допов. і змінене. Х.: Право, 2013. 208 с.; **23.** Козюбра М. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63; **24.** Циппеліус Р. Юридична методологія/переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнута. К.: Реферат, 2004. 176 с.; **25.** Див.: Горбань В. І. Співвідношення прав людини і прав народу (нації) в контексті верховенства права. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право»*. Випуск 28. Харків. 2018. С. 38–57; **26.** Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Книга IV. URL: <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1348105400>; **27.** Кант Иммануил. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Сочинения в шести томах / Под общей редакцией В.Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Серия Философское наследие. Т. 6. М.: Мысль, 1966. С. 7–23; **28.** Кант Иммануил. К вечному миру. Сочинения в шести томах / Под общей редакцией В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Серия Философское наследие. Т. 6. М.: Мысль, 1966. С. 258–309; **29.** Етимологія термінів «етика» та «мораль». Предмет етики... URL: www.info-library.com.ua/books-text-5370.html (дата звернення – 23.07.2019); **30.** Остин Джон. Определение области юриспруденции (1832). Антология мировой правовой мысли в пяти томах. Том 3. М.: Мысль, 1999. С. 400 – 403; **31.** Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права: учеб.: в 2 т. Т. 2. Право. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, 2007. 656 с.; **32.** Батлер В. Україна на правовій карті світу. *Право України*. 2013. № 9.

С. 138–145; **33.** Гантінгтон Самюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Львів: «Кальварія», 2006. 474 с.; **34.** Див.: Горбань В. І., Горбань О. В. Глобалізація і демократія: політико-правовий і етно-територіальний аспекти. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». Випуск 23. Харків. 2016. С. 5 – 17; Горбань В. І., Горбань О. В. Глобалізація і демократія: етнічний аспект. Там само. Вип. 24. Харків. 2016. С. 97–114; **35.** Тоффлер Э. Метаморфозы власти: пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. 669, [3] с. (Philosophy); **36.** Зидентоп Л. Демократия в Европе. Пер. с англ.; Под ред. В. Л. Иноземцева. М.: Логос, 2001. 312 (+XLVII) с.; **37.** Бек Ульрих. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия; пер. с нем. А. Б. Григорьева и В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой и Н. Н. Федотовой. М.: Прогресс-Традиция. Издательский дом «Территория будущего» (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. 464 с.; **38.** Кіссінджер Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / Пер. з англ. Надія Коваль. К.: Наш формат, 2017. 320 с.; **39.** «Comeon!» – доклад Римского клуба 2017. URL: <http://pr-portal.com.ua/come-on-doklad-rimskogo-kluba-2758.html> (дата звернення: 17.06.2019); **40.** Бердяев Н. А. Судьба России (Опыты по психологии войны и национальности). М.: Изд-во МГУ, 1990. 256 с.; **41.** Аристотель. Политика [пер. с греч. С. А. Жебелева]. *Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения.* М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. С. 441 – 699; **42.** Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации. *Государство и право.* 2009. № 6. С. 5–11; **43.** Процевський В. О., Грицай Ю. В. Деякі питання щодо реалізації права громадян на одержання винагороди за працю. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право».* Вип. 24. С. 5–25; **44.** Процевський В. О. Приватноправове та публічно-правове регулювання соціально-трудових відносин: монографія. Х.: ХНАДУ, 2012. 332 с.